

ЗМІНА ФОРМ ВЛАСНОСТІ І УПРАВЛІННЯ В ПРОДОВОЛЬЧОМУ СЕКТОРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Досліджено сучасні реалії посттрансформаційного розвитку продовольчої системи України, а також чинники, що їх зумовлюють. Визначено та оцінено основні «плюси» та «мінуси» для продовольчої системи національної економіки глобальних інституційних змін та перетворень, що відбулися за останні двадцять три роки. Обґрунтовано концептуальні шляхи виходу з кризи.

Ключові слова: продовольча система, ринок, конкуренція, власність, підприємництво, форми власності, приватна власність, організаційно-правові форми управління.

Исследованы современные реалии посттрансформационного развития продовольственной системы Украины, а также факторов, которые их обуславливают. Определены и оценены основные «плюсы» и «минусы» для продовольственной системы национальной экономики глобальных институциональных изменений и преобразований, происшедших за последние двадцать три года. Обоснованы концептуальные пути выхода из кризиса.

Ключевые слова: продовольственная система, рынок, конкуренция, собственность, предпринимательство, формы собственности, частная собственность, организационно-правовые формы управления.

We investigated the realities of the post-transformation of the food system of Ukraine, as well as the factors that cause them. In the work have been identified and assessed the main "pros" and "cons" for the food system of the national economy global institutional changes and transformations that have occurred over the past twenty three years. Were grounded conceptual ways overcoming the crisis.

Keywords: food system, market, competition, ownership, entrepreneurship, types of ownership, private ownership, organizational and legal forms of management.

Постановка проблеми. В умовах економічних перетворень і переходу до ринкових умов господарювання кінця ХХ – початку ХХІ століть відбулася докорінна зміна форм власності і управління в національній економіці України в цілому, а, відтак, і в її продовольчому секторі, системі підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів.

Які ж посттрансформаційні реалії функціонування отримала продовольча система національної економіки сьогодні? Які позитиви та негативи глобальних інституційних змін, що відбулися? Результати неупередженого аналізу процесів докорінної зміни форм власності і управління та їх наслідків для продовольчої системи національної економіки надають відповідь на ці та інші запитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку проблем реформування продовольчої системи, її соціально-економічних трансформацій та доволі широкий спектр пов'язаних з цим питань внесли вітчизняні вчені Національної академії наук України та Національної академії аграрних наук України: І. Власенко, В. Кравченко, Д. Крисанов, Т. Осташко, Ю. Лупенко, В. Месель-Веселяк, Б. Пасхавер, Е. Лібанова та інші. Водночас гострота сьогоднішніх проблем інституційного розвитку продовольчої системи

України залишає їх серед найбільш актуальних і вимагає подальшого всебічного дослідження за новітніх умов і в контексті сучасних парадигм економічного розвитку.

Мета статті – визначити глобальні загрози наслідків інституційних трансформацій продовольчої системи національної економіки, чинники, що їх зумовлюють, а також концептуальні шляхи виходу із кризи.

Виклад основних результатів дослідження. На початок перехідного періоду в Україні в результаті процесу нарощування суспільних засобів виробництва за рахунок накопичень соціальна структура власності на засоби виробництва прийняла наступний вигляд: державна – 88,7; колгоспна – 8,7; кооперативів з виробництва товарів та послуг – 1,5; власність громадян – 1,2%, що, по суті, було яскравим вираженням надвисокого державного монополізму на засоби виробництва. На розвитку державної власності базувався процес розширеного відтворення. Водночас, економічна справедливість вимагає констатувати той факт, що встановлення панування державної власності мало і певні переваги. Воно забезпечувало єдине централізоване управління економікою, величезну концентрацію ресурсів та їх використання для вирішення найкрупніших господарських задач.

Разом з тим історичний досвід всіх соціалістичних країн показав, що *глобалізація державної власності* має і величезні мінуси, які з часом стають нестерпними. Державні підприємства економічно не були зацікавлені у використанні наукових, технічних і технологічних нововведень. Фактично ці досягнення відторгалися, адже існуюча *монополія державної власності* робила більш вигідним випуск традиційної продукції за відпрацьованими технологіями. *Відсутність конкуренції* залишило підприємства без економічних стимулів до підвищення якості продукції та скороченню витрат виробництва. Внутрішні джерела розвитку були замінені зовнішніми спонукальними мотивами, заснованими на силі адміністративної влади. В результаті ефективність економічної системи, заснованої на державній власності, виявилася невисокою, за багатьма показниками вона поступалася ефективності ринкової економіки. Уповільнювалися темпи росту продуктивності праці, з року в рік знижувалася фондвіддача, зростала матеріаломісткість продукції. Аналогічні недоліки проявилися і в колгоспній власності, де адміністративні органи мали необмежену владу над колгоспами, визначаючи напрями їх виробництва та формуючи органи управління. Реально колгосп був позбавлений права розпоряджатися своєю продукцією, оскільки основна її частина надходила державі за встановленими цінами.

Водночас у розвинутих країнах з ринковою економікою господарська могутність держави зазвичай була сконцентрована в руках акціонерних компаній відкритого типу, хоч кількісно вони й поступалися індивідуальним підприємствам. Невід'ємним принципом акціонерного товариства є обмежена відповідальність його учасників. Це означає, що акціонери не несуть ніякої особистої та майнової відповідальності за зобов'язаннями товариства, їх відповідальність обмежується лише вкладом в уставний фонд. На підприємстві, що знаходиться в індивідуальній власності, власник відповідає за боргами не лише майном, яке було вкладене у справу, а й всім своїм особистим майном.

В Україні на початку трансформаційних економічних реформ у 90-х роках формувалася система, яка охоплювала ряд форм власності: державну, муніципальну, суспільних об'єднань (організацій), приватну, інші (включаючи змішану власність). Теоретично різні форми власності, які функціонують у загальній системі економічних відносин, не можуть бути ізольованими одна від одної. І в економічній практиці вони зазвичай переплітаються, долаючи свою специфіку і утворюючи різні варіанти змішаної форми власності. Об'єктивна основа такого переплетення – взаємне доповнення і використання тих специфічних можливостей, які закладені у кожній з конкретних форм господарювання [1].

Продовольча система України – один із найважливіших секторів економіки України, головним завданням якого є стійке забезпечення населення харчовими продуктами в необхідному асортименті і належної якості. В цілому у продовольчому секторі країни функціонує близько чверті основних виробничих фондів і працюючого населення,

виробляється близько однієї п'ятої валової продукції і валової доданої вартості. Вітчизняний продовольчий ринок більше як на 2/3 формується за рахунок продовольства і товарів, що виробляються із сільськогосподарської сировини. Так, наприклад, у 2013 р. було вироблено продовольчих товарів в діючих цінах в обсягах, що становили 52,3% від загального обсягу виробництва товарів народного споживання.

Економічна теорія розрізняє за *формою власності* приватні господарські одиниці, державні та приватно-державні. В інституційній структурі виробничого потенціалу підприємств продовольчої системи виділяються: індивідуальні, сімейні, приватні, колективні, державно-комунальні, державні, спільні підприємства тощо. Залежно від ступеню концентрації та централізації виробництва і капіталу, а також особливостей внутрішньої організаційної структури підприємства можуть набувати форми асоціацій, корпорацій, холдингів, концернів, консорціумів тощо, зростання і створення яких має стимулюватися антимонопольним законодавством.

З позицій системного аналізу продовольчу систему варто розглядати у кількох аспектах. По-перше, як організаційні структури із взаємодіючими елементами: товаровиробниками, покупцями, інфраструктурою і державою в особі державних і регіональних органів влади і управління. По-друге, як регульовану економічну систему, оскільки від стійкості виробництва продовольчої продукції, керованості економічними та організаційними процесами залежать в остаточному підсумку досягнення головної мети – забезпечення населення продуктами харчування вітчизняного виробництва в достатній кількості, асортименті та якості. Першу складають покупці, роль яких відіграють підприємства харчової промисловості, заготівельні організації, здійснюючи операції із закупівлі, збереження і постачання продовольчої продукції; оптово-торговельні фірми, підприємства роздрібної торгівлі. Другу групу ринкових суб'єктів утворюють виробничі підприємства різних форм власності і господарювання, селянські (фермерські) господарства та їхні асоціації, особисті підсобні господарства населення. Третю групу утворює ринкова інфраструктура, що включає мережу підприємств високоорганізованих форм торгівлі (біржі, оптові ринки, аукціони, ярмарки), фінансово-кредитні установи (банки, страхові компанії, інвестиційні фонди), організації обслуговуючого і допоміжного призначення (маркетингові, консалтингові, юридичні, постачальні). Відтак, в умовах реформування економіки відбулася зміна форм власності та організаційно-правових форм господарювання, які трансформують взаємовідносини між господарчими суб'єктами, зміна форм і рівня державного регулювання процесами економічного розвитку, імплементація законодавчих актів та норм, що визначають умови залучення приватного вітчизняного та іноземного капіталу.

Реальні результати цих перетворень, а також проблему ефективності приватної власності у продовольчій системі України та існуючих загроз і ризиків проаналізуємо більш детально. Наразі навколо ринку продовольства України сформувалася потужна фінансова олігархія, яка практично монополізувала харчову промисловість і ринок, припинила вільну конкуренцію сільськогосподарських товаровиробників. Отже, в національній продовольчій системі в процесі трансформаційних перетворень сформована *монополія приватної власності*. Принцип пріоритетності життєвих інтересів економічним стає дискусійним в умовах монополії приватної власності, монопольного становища на ринку екстериторіальних фірм, що здійснюють не тільки управління виробництвом, а й сферою зберігання, переробки й експорту продукції за кордон. Конкуренція, що мала регулювати ринок і створювати умови для зниження цін, практично виключена. Адже будь-яке подібнення, наприклад, сільськогосподарських підприємств не знищує монополію приватної власності і не призведе до конкуренції, оскільки на місці одного виникне декілька монополістів. Монополія приватної власності має виключно негативні наслідки для суспільства через зростання цін на продовольство.

Водночас чинні міжнародні угоди передбачають вільний доступ до національного ринку України інших світових монополістів, що діють у власних комерційних інтересах, але на шкоду українським виробникам. Іноземні та вітчизняні фірми, користуючись

монополюючим становищем на ринку та мережею своїх представництв, формують монополюючі високі ціни на ринку та ганебно-низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську сировину, отримуючи надприбутки. Сільськогосподарські виробники, які орендують земельні ділянки, знаходяться під тиском високої орендної плати. Державні органи влади, опікуючись проблемами національної продовольчої безпеки, вимушені надавати селянам допомогу у вигляді дотацій з бюджету та пільг по сплаті податків. Використовуючи свій політичний вплив, групи латифундистів та бізнесмени, умотивовані лише високими прибутками, вимагають більше коштів для підтримки сільського господарства, привласнюючи їх потім у вигляді орендної плати. Тобто, в результаті виявилось, що держава повинна дотувати власного виробника з бюджету, а фірми розподіляти ці кошти на свою користь. Ціна попиту розподіляється за законами доступності ринку, тобто переважну долю ціни відбирає посередник, який на відміну від сільського господарства розвивається ефективно.

За новітньою інституційною економічною теорією, ефективний соціально-економічний розвиток формується інститутами конкурентного середовища. Тобто, інститут конкуренції в економічній доктрині – альтернатива монополії, однак вільна конкуренція на ринку продовольства України – це, наразі, нонсенс. Адже вільний ринок продовольства за умови фактичної монополії приватної власності не може бути конкурентним за визначенням. Отже, монополію приватної власності визнано невиправданим пріоритетом трансформації продовольчої системи України. Вона не тільки не знищила раніше існуючої монополії держави на підприємництво в цій сфері, але й не забезпечила нормальної конкуренції пропозиції [2; 3].

Потужність продовольчої системи України є фактором, що не викликає сумніву, вона виробляє всі необхідні для внутрішнього ринку продукти харчування, а тому їх імпорт не є бажаним, але сільське господарство має надлишок природно-ресурсного потенціалу, а тому може розвиватися лише за експортно-орієнтованими моделями [4]. Саме тому Угода про асоціацію з ЄС має стати фактором стабілізації і розвитку вітчизняної продовольчої системи. Але, водночас, імплементація норм і положень Угоди є і фактором потенційної загрози для України, коли транснаціональні компанії будуть продовжувати скуповувати продукцію сільського господарства за нашими низькими цінами і за мінімальною оплати найманої праці, *низьким рівнем інноваційних відрахувань*, а продавати – за власними високими цінами. Глобальну загрозу можна подолати ринковими методами, якщо будувати механізми нормальної оптової торгівлі та розподілу експортної ренти за факторами виробництва [5].

Угода не внесе суттєвих змін до рівня конкурентоспроможності тих компаній, що вже звільнилися з-під контролю держави та вийшли у світовий економічний простір. Політика у них теж проста: цінову експортну ренту вони привласнюють, а сільському господарству повинна допомагати держава. Ця політика не може бути визнана такою, що відповідає національним інтересам. З іншого боку, транснаціональні компанії (ТНК) прагнуть розширити свою присутність у системі закупок сільськогосподарської продукції в Україні. Що стосується імпорту, то вітчизняний товар є адекватним за ціною і якістю, а тому може успішно конкурувати з дешевим але низької якості імпортом товаром.

Нові виклики всій системі національної продовольчої безпеки України несе з собою запровадження інституту приватної власності на землю. Результатом такої «інновації» є парцеляція земель, що показала свою негативну сутність у розвинутих країнах Європейського Союзу. Парцеляція загострює проблему економічної безпеки держави через те, що дрібне господарство не може бути ефективним за визначенням, а система оренди парцел вносить хаос у сферу регіональної економіки, не може забезпечити застосування системи машин і нових технологій. Природний ресурс повинен генерувати факторний дохід земельного власника – ренту, але він (ресурс) не має вартості. Вартість землі може бути капіталізованою рентою, але включеною у ціну виробництва. Виникає «зачароване» коло, розв'язок якого законодавчо остаточно не вирішений.

Тенденції та закономірності трансформаційних перетворень форм власності і

управління вітчизняної продовольчої системи формувалися існуючою тоді політикою визначення пріоритетів: реформування відносин власності передувало розвитку нових моделей і форм господарювання. Власність без підприємництва у 90-х роках призвела до втрати продуктивних сил товарного сільськогосподарського виробництва і, як наслідок, - дворазове скорочення обсягів виробництва продукції.

Підприємництво і власність – це два аспекти проблеми розвитку продовольчої системи та її виробничої сфери (сільськогосподарського виробництва) і переробної сфери (харчової промисловості). Пріоритетним має бути підприємництво, а опосередкованим – власність. Метою трансформації власності має бути розвиток ефективного підприємництва, яке веде до зростання доходів, національного та регіонального багатства. Невід’ємною ознакою ефективного підприємництва є самодостатність з фінансового боку, можливість повністю і швидко оновлювати засоби виробництва, забезпечувати соціально-економічний розвиток території та навколишнього середовища. Ефективність підприємництва у продовольчій системі, особливо в кризових ситуаціях, – це, насамперед, забезпечення самофінансування інноваційного розвитку, йдеться про інвестиційну складову ринкової ціни, що забезпечує відтворення продуктивних сил виробництва. Якщо ринкові закупівельні ціни є такими, що сума амортизаційних відрахувань не забезпечує фінансування інвестицій, то господарське утворення є банкрутом та підлягає санації, а не державних дотацій, лізингу, позик або іноземного капіталу.

В цілому товаровиробники продовольства мають усвідомлювати, що *ринок* не є метою або благом, а *об’єктивно необхідним інструментом конкурсного розподілу* земельних, трудових та інших обмежених *ресурсів економічними методами*. В умовах вільного ринку і конкуренції окремий товаровиробник не може впливати на рівень цін як на власну продукцію, так і на засоби виробництва. Тому вибирати доводиться, по-перше, тільки між можливостями виробляти або не виробляти, по-друге, якщо виробляти, то які продукти, в яких кількостях і якими ресурсами. А для цього необхідно володіти ринковою інформацією про ціни на засоби виробництва і попит на сільськогосподарську продукцію потенційних конкурентів, виробляти стратегію і тактику управління і збуту. Планування та інформатизація мають вирішувати ключові питання галузевої структури продовольчої системи і розподілу ресурсів.

Висновки. Як підсумок, зауважимо, що для продовольчої системи України показником добробуту є рівень споживання її продукції. Але в умовах ринкової економіки, коли більшість ресурсів належить приватним особам і корпоративним формуванням, домінуючим критерієм, рушійною силою діяльності агентів від економіки є не тільки і навіть не стільки максимізація доходності, скільки приватизація доходів, спрямування їх на особисте збагачення. Для суспільства останнє є непомірним споживанням і неефективним розподілом ВВП і національного доходу. Аксиомою ринкової економічної теорії є твердження про те, що тільки приватна власність на ресурси забезпечує їх ефективне використання. Проте розвинуті країни Заходу не дотримувалися і не дотримуються цього постулату. Натомість, значна частина ресурсів (зокрема, національного багатства – землі) належить державі, тобто всьому суспільству, оскільки розміщення деяких ресурсів соціального капіталу через механізм ринкової конкуренції не може здійснюватися ефективно або оптимально без урахування вимог цього суспільства, виразником якого є представницькі органи держави.

Неспроможність ринкового механізму оптимізувати відносини суспільства, наявність глибокого конфлікту між інтересами суспільства в цілому і приватновласницьким егоїзмом приватного капіталу постійно посилюють соціальне напруження в суспільстві.

В цілому *можливі два концептуальні шляхи виходу із кризи*. Перша концепція має на меті залучити іноземний капітал, інтенсифікувати виробництво, сприяти переважному розвитку виробничого потенціалу. Така адаптація національного господарства вимагає підвищення питомої ваги накопичення, прискорення інвестиційного процесу, зокрема, із застосуванням збережень і приватного капіталу. Інша концепція пов’язується з

переміщенням пріоритетів ринкової рівноваги до «суспільного добробуту». Вона будується не на гаслах або закликах до підприємництва, а на плануванні і програмуванні економіки на зразок японських п'ятирічних планів, обмеженні всевладності монополій. Йдеться про децентралізацію управління, застосування методів і системи регіонального економічного рахівництва тощо, які спроможні балансувати приріст доходів (зокрема, від запровадження абсолютної земельної ренти) з реальним економічним оборотом. Критерієм оптимальності має бути підвищення добробуту всіх верств населення. Для концепції другого типу найважливішим є управління економічним зростанням, накопиченням, рівнем заробітної плати і їх балансування у ВВП регіонів. Вища мета управління полягає не тільки в зростанні добробуту народу при скороченні заробітної плати і найманої праці взагалі, а в мотивації підприємництва через ознаки добробуту.

Література

1. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення /О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005.- С. 392.
2. Лібанова Е.М. Бідність населення України / Е.М. Лібанова – К.: КНЕУ, 2008 – 328 с.
3. Пасхавер Б.Й. Тенденції та проблеми національного продовольчого споживання // Економіка АПК. – 2014. – № 10. – С. 5-13.
4. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період 2020 року: за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.
5. Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НААН України. д-ра екон. наук Т.О. Осташко, чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук Л.В. Шинкарук; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2014. – 102 с. – С.24.